

УДК 930.25(477.42)

В. Вітренко,
голова Звягельської міськрайонної організації
Національної спілки краєзнавців України

Огляд архівних матеріалів, присвячених Лесі Українці, її родині, близьким і знайомим Косачів

Анотація. Стаття присвячена актуалізації, систематизації та первинному аналізу джерелознавчого потенціалу архівних матеріалів, пов'язаних з родиною Косачів, яка мешкала у м. Новограді-Волинському з 1868 року, їхніми родичами та близькими знайомими. У статті робиться огляд відомих і маловідомих документів, що містяться в Державному архіві Житомирської області, аналізуються документи, присвячені увічненню пам'яті Лесі Українки, що містяться у фондах Новоград-Волинської (Звягельської) міської ради, а також подаються посилання на окремі публікації, вміщені в газетах «Волынские губернские ведомости», «Волынь» періоду існування Волинської губернії в складі Російської імперії; «Селянська біднота», «Незаможник» (1920-ті роки); «Голос Волині», «Звягельське слово» часів окупації України німецько-нацистськими військами; обласних газет «Радянська Житомирщина», «Голос громадянина», «Комсомольська зірка» та міськрайонних газет «Соціалістичний наступ», «Соціалістичне Полісся», «Радянський патріот», «Радянський прапор» періоду радянської влади; «Лесин край», «Звягель-інформ», «Звягель», «Новоград-Волинські новини» та інших газет громадсько-політичного спрямування в часи відновлення незалежності української держави.

Ключові слова: архівні документи, ДАЖО, статті та публікації, вшанування пам'яті Лесі України.

Постановка проблеми. Упродовж десятків років минулого століття буквально по крихтах вводилися в обіг документи Державного архіву Житомирської області, інших обласних інституцій, державного архіву Звягельської міської ради, окремі місцеві газетні публікації, присвячені родині Косачів та Лесі Українці. Але до початку 2000 року ще не було зібрано і згруповано весь обсяг цих документів, що знаходяться в області, районі та місті. Лише в статті В. В. Вітренка та Г. І. Вітренко під назвою «Коло близьких і знайомих сім'ї Косачів у Звягелі та Житомирі», що була опублікована у збірнику наукових статей «Вічні берегині України» 2001 року [1: 105–117], була здійснена спроба показати частково ці документи та описати їхню джерельну базу включно з легалізацією окремих інформацій з «Волынских губернских ведомостей». Однак стосовно цієї проблематики практично не були

використані документи Звягельського міського та районного відділів Державного архіву Житомирської області та масив статей, вміщених у газетах радянських часів міста Новограда-Волинського – Звягеля, районів, що стали основою Новоград-Волинського району й округи у 1920–1950-х роках, Звягельського регіону в період окупації міста і району гітлерівськими військами у 1941–1943 роках, міськрайонної газети у 1960–1980-х роках та обласних газет періоду утворення незалежної української держави у 1917 – на початку 1920-х років та в період існування радянської влади у 1920–1930-х роках.

Мета дослідження: систематизувати джерельну базу наявних документів, що знаходяться в місті й області, які присвячені родині Косачів та Лесі Українці; ввести в обіг документи з фондів Звягельського міського і районного відділів Державного архіву Житомирської області (надалі ДАЖО), а також окреслити масив статей, присвячених Лесі Українці та родині Косачів, їхнім близьким і знайомим, опублікованих у місцевих газетах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що батько Лесі Українки, Петро Антонович Косач, після закінчення правничого факультету Київського імператорського університету Св. Володимира у 1864 році вступив до Київської палати карного суду кандидатом на судового слідчого в чині губернського секретаря, що згідно з царським табелем про ранги щодо цивільної служби відповідало 12-му класу (губернський секретар) і військовому званню підпоручника. А після подання дисертації його затвердили в ступені кандидата законодавства та підвищили в чині до 11-го класу (корабельний секретар), що відповідало військовому званню поручника. 1865 року він уже виконував обов'язки помічника правителя канцелярії в судовому відділі, згодом був призначений секретарем Київського губернського «по крест'янским делам присутствия». У 1866 році молодого Косача відрядили виконувати обов'язки голови Новоградволинського-Ровенського з'їзду мирових посередників повітових судів у селянських справах. На цій посаді згодом він і був затверджений імператором. Отож перший пласт архівних матеріалів, пов'язаних конкретно з родиною П. А. Косача, міститься в метричних книгах колишнього Преображенського кафедрального собору в м. Новоградволинську (Звягелі), які є в Державному архіві Житомирської області. Незабаром (у 1868 році) він отримав службовий ранг чиновника 10-го класу – колезького секретаря, що відповідав військовому званню штабс-капітана. Підвищення по службі в наступному ранзі повинно було відбутися через три роки. Після одруження з Ольгою Драгомановою подружжя скоро отримало первістка – сина Михайла, який народився (за ст. ст.) 13 липня 1869 року, а 22 липня був охрещений у Новоград-Волинському православному Преображенському соборі. У метричній книзі записана посада Петра Антоновича – тутешній голова з'їзду мирових суддів – і подається його службовий ранг – колезький секретар. Під час обряду хрещення були присутні хрещені батьки: приват-доцент Київського університету Михайло Петрович Драгоманов та дворянка Олена Антонівна Косач. Обряд хрещення здійснили священник Оксентій (Авксентій) Добржанський та дячок Іван Гощицький [2: арк. 850 зв. – 851].

Подружжя Косачів належало до православних вірян храму Преображення Господнього, цей храм вважався центральним у нашому місті, і тому називався собором.

13 лютого 1871 року (за ст. ст.) у Петра Антоновича і Ольги Петрівни народилася донька, яка була охрещена 23 лютого в Преображенському соборі з ім'ям Лариса (майбутня письменниця Леся Українка). Хрещеними батьками були полковник Степан Олексійович Васильковський та дворянка Полтавської губернії Єлизавета Іванівна Драгоманова. Обряд хрещення здійснили священник Оксентій (Авксентій) Добржанський, диякон Порфирій Масловський та дячок Іван Гощицький. У метричній книзі собору записані посада й ранг П. А. Косача: «Новоградволинского мирового съезда председатель, коллежский секретарь Петр Антонов Косач и его законная жена Ольга Петровна, оба православного вероисповедания» [3: арк. 407 зв. – 408]. Якщо Єлизавета Іванівна була бабусею Лариси і в подальшому часто опікувалася нею, то Степан Олексійович був вочевидь людиною вельми статечного віку і невдовзі помер. У всякому разі, з батьками Лариси Косач та своєю хрещеницею він ніколи більше не стикався. 1871 року його ім'я ще раз зустрічається в метричній книзі собору як хрещеного батька Костянтина, сина секретаря Новоград-Волинської міської думи Василя Людвиковича Подольського. Цей запис за номером 1547 зроблено в згаданій метричній книзі [1: 106].

У тому ж 1871 році П. А. Косач отримав черговий службовий ранг 9-го класу – титулярного радника, що відповідав військовому званню капітана. Через три роки він отримав за вислугою черговий ранг 8-го класу – колезького асесора, що відповідав військовому званню майора. Таким чином, П. А. Косач перейшов у категорію чиновників старшого офіцерського рангу. Наступний чиновницький ранг за вислугою він мав отримати через чотири роки в цивільній службі.

У метричній книзі Преображенського собору за 1877 рік під номером 842 знаходиться запис про факт народження в родині Косачів третьої дитини. Про це написано так: «20 июля родилась, а 25 июля (за ст. ст.) была окрещена Ольгой... [дочь] Новоградволинского уезда [съезда] мировых посредников председателя надворного советника Петра Антонова Косача и его законной жены Ольги Петровны, оба православного вероисповедания». Хрещеними батьками Ольги були «надзирателя акцизных сборов помощник Иван Степанов Жданов и дворянка Анна Ивановна Судовщикова». Обряд хрещення здійснили священник Леонід Завалич, диякон Порфирій Масловський та дячок Іван Гощицький [1: 106]. За православним церковним календарем на 11 липня ст. ст. припадає день рівноапостольної княгині Ольги. Та не виключено, що подружжя Косачів могло цим іменем назвати свою другу доньку на честь Олени Антонівни Косач, яка була хрещеною матір'ю їхнього первістка Михайла.

Записи з метричних книг Новоград-Волинських православних храмів і аналіз деяких літературних публікацій, що містяться в обласній науковій бібліотеці та міських музеях, дають підстави сформулювати коло близьких

знайомих родини Косачів у Звягелі. Так, 16 липня 1889 року, згадує Ольга Косач-Кривнюк у книзі «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», виданій 1970 року у Нью-Йорку, Ольга Петрівна Драгоманова-Косач пише Лесі листа з Колодяжного в Одесу, де її донька перебувала на той час з метою лікування на Хаджибеївському лимані. У листі сказано, що «мати й Михайло думають притягти і цю кна-кнуну (Віталія Гавриловича Боровикова, сина-студента мирового посередника з Володимира-Волинського – В. В.), бо у них з учорашнього дня новий проект – видати («і навіть не в далекім часі!») волинський збірник, написаний самими живущими на Волині». «Облічуємо сили: ми всі, потім in spe Зюня (Василь Дмитрович Завілейський – В. В.), Маня (Биковська – В. В.), Боровиків, Жданов, Бернадський (письмовод Іржикевича), ну, і ще, може, хто... Сьогодні обговорювали ми з Макою назву збірника. Маячать такі: «Здобуток Волині», «Волинські жнива», «Волинська Україна», «Волинський скарб». – Чи не хороше? га?... У всякім разі, коли твору ще нема ні одного, то назв для збірника вже багато!... Лист твій до Маки, з «Самсоном», прийшов. «Самсон» піде на днях до Чернігова кна-кні Дорошевській. До речі, ...в одному польському журналі переклад твоїх віршів «Два геніуша», з передмовою, в котрій дуже хвалили нову «bardzo utalentowaną» українську поетку, Лесю Українку, тобто Зеїчка... «О!» – скажу я, як голова, піднявши палець» [4: 84–85].

Розберемося з деякими названими в листі особами за допомогою метричних книг, що містять другий пласт матеріалів щодо знайомих родини Косачів у Звягелі. Зюня – це Василь Дмитрович Завілейський. Його батько, Дмитро Васильович Завілейський, працював у 1860-х роках у чині губернського секретаря слідчим Новоград-Волинського суду, належав до православної церкви. У першій половині 1870-х років він працював судовим слідчим другої дільниці Новоград-Волинського повіту в чині колезького секретаря. Його дружину звали Стефанія Осипівна, вона належала до римокатолицького обряду. Коли в них 17 листопада 1866 року народився син, якому 26 листопада дали ім'я Василь, то він записаний у метричній книзі Преображенського собору як такий, що належить до православного віросповідання цього приходу. Хрещеними батьками його були повітовий справник майор Дмитро Мойсейович Кичановський і дворянка Броніслава Осипівна Девтолович, сестра дружини, а також поміщик Гнат Васильович Полвеповський і дворянка Павлина Павлівна Кируновських [5: арк. 103 зв. – 104]. Можливо, що Василь міг бути у Звягелі товаришем Михайла Косача по дитячих іграх.

У «Хронології» Ольги Косач-Кривнюк є згадка про лист до Марії Михайлівни Карташевської від 4 березня 1905 року. У ньому вона сповіщає про приїзд до Санкт-Петербурга в складі делегації українських письменників і культурологів також Олени Пчілки, яка «була все справами зайнята і до важних панів ходила», написала «чудову доповідну записку голові Комітету міністрів графу С. Ю. де Вітте, була в хорошому настрої і вигляд мала прекрасний». У цій записці висловлювалася вимога української інтелігенції щодо необхідності скасування Емського указу, яким заборонялися викладання

у школах і публікації українською мовою [1: с. 107–108]. Очевидно, збираючись на прийом до впливового царського чиновника, Ольга Петрівна повинна була заручитися рекомендаційним листом від його волинського родича, що було тоді правилом.

Третій пласт матеріалів щодо близьких родини Косачів знаходимо також у метричних книгах Преображенського собору та Троїцької церкви; останню малювали Ольга Косач-Кривинюк та Марія Волянська у 1928 році під час перебування з Оленою Пчілкою у Новограді-Волинському. Мова тут йде про родичів П. П. Косача: рідного брата, Григорія Антоновича, сестри, Олександри Антонівни, та троюрідного брата, Олександра Якимовича. Перший працював судовим приставом при мировому посереднику третього стану (дільниці) з центром у містечку Полонному, а другий був присяжним повіреним у Новограді-Волинському та наглядав за земельною власністю П. А. Косача. Так, у метричній книзі Преображенського собору за 31 грудня 1895 року міститься запис, за яким встановлено факт участі Г. А. Косача як хрещеного батька Павла, сина секретаря з'їзду мирових посередників Новоград-Волинського повіту Івана Івановича Ткачука та його дружини Юлії Іванівни. При цьому вказується чиновницький ранг Григорія Антоновича – титулярний радник та посада – судовий пристав. За хрещену матір була дружина священника з сусіднього села Ржатківки – Єлизавета Андріївна Бучинська [6: арк. 4 зв. – 5].

На час свого перебування у Новограді-Волинському Петро Антонович запросив до міста і свого троюрідного брата Олександра Якимовича Косача, який мав юридичну освіту і готувався працювати присяжним повіреним після визначеного часу проходження державної служби. Він належав спершу до віруючих Троїцької церкви, оскільки більшість обрядів, у яких він брав участь, проходили саме в цьому храмі. Потім перейшов до віруючих Преображенського собору. Однак бачимо, що коло знайомих Косачів зачіпало і О. Я. Косача. Так, у метричній книзі Троїцької церкви є запис під № 891 від 3 липня 1877 року про шлюб (вінчання) пристава з'їзду мирових посередників Олексія Семеновича Аврамова з Софією, донькою померлого титулярного радника Григорія Занкевича. Дружками під час вінчання були: з боку нареченого – діловод-виконавець губернського управління Георгій Георгійович Демешко і Олександр Якимович Косач, з боку нареченої – Григорій Григорович Занкевич і дворянин Василь Людвикович Подольський [1: 112].

З родиною надвірного радника Володимира Сильвестровича Подольського Олександр Якимович та Марія Олександрівна Косачі дуже приятелювали, оскільки постійно були хрещеними батьками в його синів та дочок. Так, у 1896 році Марія Олександрівна Косач була хрещеною матір'ю Тетяни, доньки В. С. Добровольського [1: 113].

У метричній книзі Преображенського собору записано, що О. Я. Косач та дружина колезького радника Марія Лукинїчна Острейко 22 грудня 1895 року були хрещеними батьками Михайла, сина Новоград-Волинського повітового лікаря титулярного радника Олександра Івановича Булашевича та його дружини Марії Михайлівни [7: арк. 3 зв. – 4].

З подальших записів метричних книг місцевих православних храмів видно, що О. Я. Косач не цурався і дрібного чиновництва. Так, 17 серпня 1897 року він був дружкою на весіллі Івана Петровича Кузіна, збирача податків восьмого окружного акцизного управління Волинської губернії, селянина за походженням [1: 113]. Отже, родичі П. А. Косачів мали знайомих з кола косачівської родини – місцевого чиновництва, середнього і дрібного дворянства, серед лікарів, учителів, правників та православних священників. Зміцнювалися набуті ще П. А. Косачем та О. П. Драгомановою-Косач знайомства та створювалися нові.

В іншому повідомленні, що міститься в газеті «Волинские губернские ведомости» за 1873 рік, є інформація про нових членів Волинського статистичного комітету при губернаторові, серед яких бачимо імена предводителя дворянства Новоград-Волинського повіту Петра Антоновича Косача та чиновника контрольної палати Волинської губернії Івана Яковича Рудченка, брата і співавтора письменника Панаса Мирного, відомого під літературним ім'ям Іван Білик. (Саме повідомлення опубліковано двома роками пізніше). Оскільки губернську контрольну палату очолював відомий етнограф і фольклорист, полтавець Матвій Симонов (Номис), то І. Я. Рудченко, родом із Миргорода, невдовзі під його керівництвом став також відомим етнографом, фольклористом, видавцем, перекладачем і літературним критиком. Він у службових справах і в громадській діяльності часто стикався з Косачами, бо їх ріднила любов до української культури, історії та літератури. До речі, керівником статистичного комітету був волинський губернатор, таємний радник, етнічний німець Петро Аполонович Грессер, з яким у Петра Антоновича були цілком нормальні стосунки. Губернатор у 1873 році підтримав клопотання перед імператором про нагородження Петра Косача орденом Святого Станіслава другого ступеня за виявлені тим «усердия и труды» [8: арк. 64].

Ще один блок архівних документів пов'язаний із землеволодінням П. А. Косача в районі сіл Будище – Середня Деражня. Виконуючи обов'язки повітового предводителя дворянства, він за допомогою управління державного майна Волинської губернії і генерал-губернатора придбав землі обсягом у декілька сотень десятин, що раніше належали одному з активних учасників польського повстання 1863/1864 років на Волині і були забрані в казну та передані за низькою ціною надвірному раднику Василю Олексійовичу Кологривому. Царські високі посадовці тоді заохочували надання земельних наділів росіянам та українцям на царській службі, аби зменшити вплив польського дворянства в краї. Ці землі загальною площею 270 десятин 1200 квадратних сажнів придбав згодом П. А. Косач, який пізніше мусив їх продати, аби сплатити лікування Лесі Українки та навчання інших дітей, а також придбання в районі Гадяча дружиною земельної ділянки для нового обійстя.

Окрім того, П. А. Косач став 6 лютого 1875 року (за ст. стилем) власником землі, придбаної від дворянки Ольги Василівни Кологривої, яка мешкала в Києві на Інститутській вулиці в будинку Інституту благородних

панянок. Площа наділу вказана раніше. П. А. Косач сплатив О. В. Кологривовій 7200 карбованців.

Стосовно згаданого Інституту шляхетних дівчиць (панянок), у якому навчалася до заміжжя Ольга Драгоманова, то в науковій бібліотеці Житомирської області знаходиться прижиттєва повість Івана Нечуя-Левицького «Хмари» (примірник цієї книжки був у домашній бібліотеці Косачів – В. В.), у якій відображено навчання і побут вихованок пансіонату, що згодом став іменуватися Інститутом шляхетних дівчат, яким тривалий час керувала А. Нельговська. Пансіонат розміщувався на вулиці Володимирській, 54 (тепер тут будинок Президії НАН України), у маєтку графині Євдокії Василівни Левашової-Пашкової, яка заснувала цей навчальний заклад. У 1834 році було розроблено проєкт статуту для Київського інституту шляхетних дівчат. На облаштування закладу цар виділив 500 тисяч рублів. Цей храм науки повинен був «надати безкоштовне виховання дітям бідних дворян». Дочки заможних батьків також могли навчатися в інституті, але вже за додаткову плату. Відкриття навчального закладу відбулося 22 серпня 1838 року в будинку на розі сучасних вулиць Інститутської та Липської.

Цей заклад щороку у 1830–1860-х роках закінчувало від 120 до 200 дівчат, переважно дворянок з бідних та малозаможних дворянських родів України. Охочих навчатися було значно більше, адже це був єдиний заклад для молодих дівчат у Київській та прилеглих до неї губерніях. Серед його вихованок були росіянки, польки, німкені, юдейки, але найбільше було українок. За 50 років свого існування тут здобули освіту 1283 дівчини. Навчання тривало 6 років (три класи по два роки), 11 місяців на рік (канікули були в липні). Пансіонат як закритий навчальний заклад забезпечував своїм вихованкам повний пансіон (житло, харчування, побутові послуги), але й вимагав дотримання режиму, що суворо контролювалося. Навчальну програму становили такі обов'язкові курси: Закон Божий православного, католицького або лютеранського віросповідання (православного викладача запрошували з Київської духовної академії, лютеранського пастора – з церкви Святої Катерини і ксьондза – з найближчого католицького храму, їм усім виплачувалися кошти за уроки); російська, польська, німецька, грецька та французька мови, російська література, географія, історія, основи фізики, хімії, математика, природознавство, малювання, музика, церковний хоровий спів, домогосподарство та рукоділля. Уроки були спарені, тобто тривалістю півтори години. Серед викладачів інституту були професори Київського імператорського університету і викладачі чоловічої гімназії: Володимир Антонович, Микола Бунге, Йосип Вітвицький, Микола Іванішев, Микола Костомаров, Микола Лисенко, Франц Мезер, Іван Палієнко, Олексій Ставровський, Старіон Ходецький, Віталій Шульгин, Георг Шляйфер та інші. У кінці навчання кожна з випускниць пансіонату зобов'язана була написати випускний реферат з методики та педагогіки навчання.

У літературно-меморіальному музеї Лесі Українки у Звягелі містяться копії двох вітальних листів, які готувала Олена Пчілка Володимирі Павловичу Науменку – відомому українському педагогу, журналісту, лексикологу,

етнологу, фольклористу, досліднику творчості Тараса Григоровича Шевченка, дійсному члену Старої Громади, редактору журналу «Киевская старина», співавтору Словаря української мови Б. Грінченка, в майбутньому – заступнику голови Центральної Ради, міністру освіти в уряді Павла Скоропадського, розстріляного більшовиками у 1919 році.

Перший вітальний лист підписаний Оленою Пчілкою 21 листопада 1902 року Володимирі Павловичу Науменку з нагоди «відкриття Вашого Народного дому – сієї схованки для паперів, на знак глибокого поважання до Вас і яко пам'ятку про той день, коли ваш народний Дом вже був широко одчинений для народу...».

Другий вітальний лист був підписаний у липні 1907 року Оленою Косач-Пчілкою і низкою українських інтелігентів, письменників і журналістів, серед яких стоять підписи С. Петлюри, А. Яковлева, М. Порша, Д. Дорошенка, Я. Шульгина, Л. Старицької-Черняхівської, І. Нечуя-Левицького, П. Косача, О. Левицького та інших. Він приурочений 55-річчю від дня народження В. П. Науменка і 15-річчю його роботі на посаді редактора журналу «Киевская старина». Цей лист розпочинався такими словами: «Глибокоповажний і дорогий Владимир Павлович. В день Вашого свята, в день ушанування Вас, яко громадського діяча, подаємо і наш товаристський голос – ми, Ваші співробітники на ниві українського письменства. Ви багато літ стояли на чолі такого поважного видавництва, як Київська Старина. Се видання довгі роки було на Україні єдиним пристановищем для українських письменників і учених, єдиним огнищем, що гріло своїм багаттям Україну, що освічувало нашу давню давнину й новіше життя нашого народу...».

Наступний блок архівних документів пов'язаний з дітьми О. Я. Косача, який пішов з життя, імовірно, у 1906 році. Його прізвище знаходимо в документах щодо зведення Новоград-Волинської міської лікарні. Серед членів наглядової ради з накопичення фінансових та матеріальних ресурсів бачимо голову повітового Червоного Хреста Наталію Іванівну Оржевську, підполковника Миколу Васильовича Модестова та присяжного повіреного дворянина Олександра Якимовича Косача. Його доньки Ніна та Ольга стали ученицями приватної Житомирської Маріїнської жіночої гімназії, що мала педагогічний ухил. Навчалися добре. Так, у 1906/1907 навчальному році згідно з книгою, що свідчила про успіхи вихованок навчального закладу, Ольга, яка навчалася в третьому класі, мала такі оцінки (в гімназії діяла 12-бальна система оцінювання): із Закону Божого – 12 балів, російської словесності – 10 балів, французької мови – 9 балів, німецької мови – 10 балів, історії – 11 балів, географії – 12 балів, алгебри – 10 балів, геометрії – 12 балів, фізики – 10 балів, педагогіки – 12 балів, чистописання – 10 балів, з поведінки – 12 балів. Ніна, яка навчалася в першому класі, мала такі оцінки: із Закону Божого – 12 балів, російської мови і словесності – 9 балів, французької мови – 8 балів, німецької мови – 9 балів, історії – 11 балів, географії – 11 балів, арифметики – 8 балів, геометрії – 9 балів, фізики – 12 балів, природознавства – 11 балів, малювання – 11 балів, домоводства – 9 балів, педагогіки – 12 балів, з поведінки – 12 балів [9: 110–111; 149–150]. В архівному відділі Поліського національного

університету м. Житомира є автобіографія Ніни Олександрівни Косач, яка працювала в навчальному закладі у 1940–1950-х роках бібліотекарем. Там є цікаві факти з її біографії. Вона називає себе двоюрідною сестрою Лесі Українки, насправді вона є троюрідною сестрою поетки. Про долю дітей О. Я. Косача піклувалися і Олена Пчілка, і Леся Українка, які неодноразово відвідували їх і залишили деякі суттєві подарунки.

Після подій 1917–1921 років в Україні встановилася більшовицька влада. 27 червня 1921 року Новоград-Волинський повітовий виконавчий комітет оголосив наказ про перейменування 22 вулиць, провулків і площ міста. Згідно з цим наказом одна з головних вулиць міста – Корецька – стала називатися вулицею Леніна, Рибаківа – Урицького, Велика Звіринська – Володарською, Мала Звіринська – Петровського, Велика Суслівська – Свердлова, Княжеська – Бухаринською, Бульварна – Лютото, пізніше перейменована у вулицю Воробського, Томарівська – Рози Люксембург, Завадська – Карла Лібкнехта. Як бачимо, насамперед увічнювалися імена «вождів радянської влади і світового пролетаріату». Проте і символи більшовицької влади, що перемогла у 1921 році, були не забуті. Так, наступна головна вулиця міста – Житомирська – стала Міжнародною, але вона невдовзі отримала нову назву – вулиця Карла Маркса; вулиця Велика Гутинська стала Радянською, Полянська – Червоноармійською, Велика Тюремна – Волі, Мала Тюремна – Пролетарською, Мала Суслівська – Першотравневою, Велика Варшавська – Жовтневою, Мала Варшавська – Лютневою, Кінна площа стала Червоною площею, Сінну площу перейменували у вул. III Інтернаціоналу. Були також вшановані й імена видатних українських письменників: невелика Соборна вулиця в центрі міста стала носити ім'я Тараса Шевченка, вулиця Садова – Івана Франка, а Медовий провулок було перейменовано у вулицю Лесі Українки [10: 20–21].

З оголошенням в Україні більшовицької політики коренізації, до друку і перегляду на театральних сценах були дозволені ряд драматичних творів Лесі Українки. Газета «Селянська біднота» від 31 травня 1923 року дозволила 151 драматичний твір класиків світової, російської та української літератури. З 16 драматичними творами Леся Українка посіла чільне місце. Є там і драма «Бояриня», легалізацію якої деякі «знавці» заперечують у часи радянської влади [11: 2–3].

На початку жовтня 1930 року газета «Соціалістичний наступ», що почала виходити в місті Новограді-Волинському, опублікувала невелике повідомлення про смерть члена-кореспондента Академії наук України Олени Пчілки, матері відомої письменниці Лесі Українки [12: 1]. Після чого аж до початку 1940 року нічого не говорилося в більшовицькій пресі про Лесю Українку та її родину. Лише у 1941 році 25 лютого з'явилася в газеті «Соціалістичне Полісся» досить велика стаття радянського літературознавця Івана Стебуна під назвою «Леся Українка. (До 70-річчя з дня її народження)» [13: 4]. Після чого свої статті почав друкувати в газеті «Соціалістичне Полісся» і директор неповної середньої школи № 10 Б. Г. Станевич, учитель української та російської мови за фахом. Так, уже в 46 номері була опублікована його невелика стаття «Ювілей славної землячки – Лесі Українки» [14: 3]. І у тому ж номері газети була

опублікована постанова виконкому Житомирської обласної ради про встановлення на будинках у Новограді-Волинському, де народилася і мешкала Леся Українка зі своєю родиною, меморіальних дощок [15: 1]. А 4 квітня з'явився Указ Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння Новоград-Волинській неповній середній школі № 10 імені Лесі Українки [16: 1]. Саме завдяки Б. Г. Станевичу та представникам української інтелігенції вдалося добитися присвоєння школі імені видатної поетеси та громадської діячки. На будинках, де мешкала родина Косачів, були встановлені до свята пролетарської солідарності Першого травня скромні меморіальні дошки. Відповідно були організовані в пресі відгуки щодо цієї події від учнів, учителів та громадськості: від 06.04.; 11.04. та 01.05. 1941 року [17: 2]. Б. Г. Станевич розповів на сторінках газети про подорож учнів та педагогів школи до Києва та про зустріч із сестрами Лесі Українки, про їхню розповідь стосовно життя родини Косачів у Звягелі. Цьому були присвячені такі його статті, що з'явилися упродовж травня – червня в місцевій газеті: «Шефи» від 29.05.1941 року, «Лист» від 07.06.1941 року, «Експерсія в Київ» від 21.06.1941 року та «В гостях у сестр» від 22.06.1941 року [18].

У роки тимчасової окупації нашого краю німецько-нацистськими військами в газетах «Голос Волині» та «Звягельське слово» публікувалися спогади Ольги Косач-Кривинюк, Світозара Драгоманова, Лідії Шишманової-Драгоманової, Юрія Косача та інших членів славетної родини Драгоманових-Косачів, а також відомих у той час лесезнавців Романа Бжеського, Бориса Якубського, Миколи Зерова, Олександра Яценюка та інших.

У повоєнний час школі № 10, яку місцеві органи радянської влади перетворили в російськомовну початкову школу № 1, завдячуючи клопотам українських місцевих інтелігентів на чолі з Борисом Станевичем, залишили ім'я Лесі Українки, у стінах навчального закладу організували меморіальну кімнату, а школі повернули статус семирічної. Починаючи з кінця 1950-х років, силами самодіяльного народного театру ставили драматичні твори письменниці: «Лісова пісня», «Бояриня», «На полі крові», «Йоганна, жінка Хусова» та інші. На засіданнях міської ради її депутатами (Б. Г. Шарварком, Б. Г. Станевичем, Р. Я. Герасимчуком) порушувалися питання про спорудження в місті пам'ятника Лесі Українці і відкриття в місті меморіального музею. Перший музей був відкритий за громадською ініціативою і рішенням районного партійного комітету в міському Будинку культури у 1960 році. Його директором став учитель середньої школи № 3, колишній директор семирічної школи № 1 імені Лесі Українки Б. Г. Станевич. Він працював на добровільних засадах, проте підготував екскурсіводів із числа учнів старших класів із середніх шкіл №№ 1, 2, 3. Музейні кімнати Лесі Українки з'явилися також у школах №№ 2, 3, 4 і (найперша) в школі № 1.

Отже, пошуки і дослідження архівних матеріалів, різних публікацій, пов'язаних з творчою діяльністю Лесі Українки, членів її родини і знайомих на Звягельщині та Житомирщині, залучення до цих пошуків школярів і студентства є додатковим джерелом вивчення історії і культури нашого краю та її відомих представників, яким гріх не скористатися.

Список використаних джерел та літератури

1. Вітренко В., Вітренко Г. Коло близьких і знайомих сім'ї Косачів у Звягелі та Житомирі. *Вічні Берегині України* : зб. наук. статей з нагоди 150-річчя Олени Пчілки та 130-річчя від дня народження Лесі Українки. Новоград-Волинський : НОВОград, 2001.
2. ДАЖО. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 1. Арк. 85 зв. – 851.
3. ДАЖО. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 13. Арк. 407 зв. – 408.
4. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук, 1970. С. 84–85.
5. ДАЖО. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 126. Арк. 103 зв. – 104.
6. ДАЖО, Ф. 1. Оп. 77. Спр. 503. Арк. 4 зв. – 5.
7. ДАЖО. Ф. 1. Оп. 77. Спр. 503. Арк. 3 зв. – 4.
8. З власного архіву Вітренка В. В. Папка «Косачі та їхні знайомі в Звягелі та Житомирщині».
9. ДАЖО. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 104. с. 110–111: 149–150.
10. Новоград-Волинський. Вулиці міста / ред. група: Наумець Л. Д. [голова], Ващук Є. В., Ваховський В. С., Коган Л. Г. та ін. Новоград-Волинський : НОВОград, 2013. С. 20–21.
11. Селянська біднота : газета. Ч. 290. 31.05.1923. С. 2–3.
12. Соціалістичний наступ : газета. № 4. 10.10.1930.
13. Стебун І. Леся Українка. *Соціалістичне Полісся*. № 45. 25.02.1941. С. 4.
14. Станевич Б. Ювілей славної землячки – Лесі Українки. *Соціалістичне Полісся*. № 46. 26.02.1941. С. 3.
15. Соціалістичне Полісся : газета. № 52. 05.03.1941. С. 1.
16. Соціалістичне Полісся : газета. № 78. 04.04.1941. С. 1.
17. Станевич Б. Честь. *Соціалістичне Полісся*. № 201. 01.05.1941. С. 2.
18. Станевич Б. Шефи. *Соціалістичне Полісся*. № 123. 29.05.1941.